

Psychologie en de multiculturele samenleving

Psychologie en de multiculturele samenleving

Redactie:
Jeroen Knipscheer
Rolf Kleber

Vierde druk

Boom

Omslagontwerp: Cunera Joosten, Amsterdam

Foto omslag: dboystudio

Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

© Knipscheer en Kleber & Boom uitgevers Amsterdam, 2017

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978 90 8953 718 8

ISBN 978 94 6127 681 0 (e-book)

NUR 770

www.boomhogeronderwijs.nl

Voorwoord

In hoeverre zijn inzichten uit de reguliere psychologie geldig in pluriform Nederland? Dat is een vraag die in het huidige tijdsgewricht alleen maar aan relevantie en urgentie wint. Kennis en theorie binnen de psychologie zijn voor een belangrijk deel gebaseerd op bevindingen met westerse (psychologie)studenten. We weten eigenlijk niet in hoeverre ‘de psychologie’ representatief is voor de gemiddelde Nederlander – laat staan voor de Nederlanders uit (etnische) minderheidsgroepen. In de huidige samenleving heeft meer dan een op de vijf mensen een migrantenachtergrond – direct of indirect. In sommige delen van de grote steden ligt dit aandeel veel hoger, tot soms boven de 50 procent.

De consequenties van een pluriforme samenleving voor de psychologie zijn groot. Zowel het wetenschappelijk onderzoek als de voor de psychologie karakteristieke toepassingsvelden (gezondheidszorg, onderwijs, organisatie) krijgen in toenemende mate met vraagstukken omtrent diversiteit te maken. In haar theorieën en praktijken gaat de psychologie echter meestal uit van een homogene cultuur. Zij wordt gekenmerkt door een sterke oriëntatie op West-Europese en Noord-Amerikaanse samenlevingen. Expliciete aandacht voor (culturele) diversiteit in de bestaande psychologische theorieën en in de toepassingen van de psychologische kennis in onderwijs, zorg en bedrijfsleven is dan ook hard nodig.

Het onderwijsmateriaal in de psychologieopleidingen is grotendeels van Noord-Amerikaanse origine en heeft op diverse vlakken onvoldoende relevantie voor de Nederlandse samenleving. Over de voor Nederland belangrijke etnische groepen als Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen, vluchtelingen uit Azië en Afrika en Nederlands-Indische mensen gaan deze handboeken niet. Daarnaast wordt het thema cultuur veelal statisch geoperationaliseerd, waarbij verschillende culturele gewoontes met elkaar worden vergeleken (bijvoorbeeld het collectivistische Japan versus het individualistische westerse Amerika). Minder aandacht is er voor mensen die vanuit de ene cultuur in een andere cultuur terechtkomen.

Dit boek gaat in op het belang van culturele diversiteit in de psychologie, toegepast op de moderne Nederlandse situatie – de situatie waarbinnen de meeste psychologiestudenten hun latere werkveld zullen vinden. Het is bedoeld voor toekomstige psychologen en andere professionals. Je maakt hierin kennis met de belangrijkste theoretische en praktische vraagstukken. Deze hebben betrekking op de universaliteit dan wel de cultuurgebondenheid van psychische processen, kenmerken en mechanismen (en zijn daarom van wetenschappelijk belang voor de psychologie zelf) en de consequenties hiervan voor de praktijk. Naast begrippen als ‘waarnemen’ en ‘emotie’ komen ‘socialisatie’, ‘communicatieprocessen’ en ‘organisatiekunde’ aan bod. Tevens is er aandacht voor testgebruik, diagnostiek, psychopathologie en (geestelijke) gezondheidszorg.

Bovendien wordt ingegaan op dilemma's, valkuilen en uitdagingen voor psychologen in onze pluriforme samenleving. Psychologie studeren betekent naast kennis verwerven namelijk ook kritisch reflecteren op gehanteerde onderzoeksmethoden en empirische bevindingen – en steeds nagaan of het voorgespiegde wel recht doet aan de diversiteit in de bevolking. Het belang van het boek is mede gelegen in het nuanceren van bestaande (veelal westerse) denkwijzen, en daarmee ook van de psychologie zelf.

Deze vierde druk is, ten opzichte van de voorgaande edities, geheel herzien en geactualiseerd. Alle hoofdstukken zijn waar nodig aangepast conform de meest recente wetenschappelijke bevindingen en inzichten. Ook zijn de hoofdstukken meer gestroomlijnd en geïntegreerd, waarmee de onderlinge samenhang is vergroot. Daarnaast is een compleet nieuw hoofdstuk gerealiseerd (over ontwikkelingsaspecten en de situatie van jeugdigen). Bovendien zijn alle hoofdstukken voorzien van opdrachten en aansprekend beeldmateriaal. Op www.boomhogeronderwijs.nl is op de informatiepagina over dit boek extra ondersteunend materiaal te vinden. Niettemin is een boek als dit nooit af – wij staan dan ook open voor suggesties, opmerkingen en nadere aanvullingen.

Tot slot betuigen wij graag onze erkentelijkheid aan de volgende personen. Zonder het lovenswaardige initiatief van prof. dr Mark Deuze zou dit boek niet zijn ontstaan. Prof. dr Susan te Pas en prof. dr Maarten van Son zijn behulpzaam geweest bij het realiseren ervan. Drs Carola Hageman danken wij voor haar enthousiasmerende betrokkenheid bij de totstandkoming van het boek. De referenten van de afzonderlijke hoofdstukken, te weten dr Mario Braakman, dr Cor van Halen, prof. dr René van Hezewijk, dr Jan ter Laak, dr Colette van Laar, prof. dr Karien Stronks, en prof. dr John de Wit, danken wij hartelijk voor hun kritische en constructieve oordeel. Dr Annelieke Drogendijk, dr Henriët van Middendorp en prof. dr Ype Poortinga zijn wij dankbaar voor hun commentaar op het gehele boek.

Utrecht, voorjaar 2017

Jeroen W. Knipscheer en Rolf J. Kleber

Inhoud

Voorwoord	5
1 De rol van cultuur in de psychologie: centrale begrippen	11
<i>Jeroen Knipscheer en Rolf Kleber</i>	
1.1 Wat is cultuur?	11
1.2 Hoe noemen we de dragers van cultuur?	17
1.3 Waarom aandacht voor culturele verschillen?	26
1.4 Hoe onderzoeken we de invloed van cultuur?	31
1.5 Opzet van dit boek	33
1.6 Samenvatting	35
Literatuur	35
2 Functieleerpsychologische kijk op cultuur: verschilt informatieverwerking over culturen?	39
<i>Frans Verstraten en Rolf Kleber</i>	
2.1 Sensatie versus waarnemen	39
2.2 Waarnemen en betekenis geven	41
2.3 De rol van kennis nader bekeken	42
2.4 Functieleerpsychologisch onderzoek	44
2.5 Interpretieren van emoties en gezichtsuitdrukkingen	49
2.6 Taal	50
2.7 Logisch redeneren	52
2.8 Samenvatting en tot slot	56
Literatuur	57
3 Cultuur en persoonlijkheid	61
<i>Rolf Kleber</i>	
3.1 Op zoek naar de basispersoonlijkheid	62
3.2 De studies naar nationaal karakter	65
3.3 Persoonlijkheidsdimensies in culturele context: moderne voortzetting	66
3.4 Onderzoek naar individualisme en collectivisme	69
3.5 Trekken in een cultureel licht bezien	73
3.6 Tot slot	77
3.7 Samenvatting	78
Literatuur	78

4	Migratie en psychische problematiek bij jeugdigen: reden tot (professionele) zorg?	81
	<i>Gonneke Stevens en Esmée Verhulp</i>	
4.1	Migratie en psychische problematiek bij jeugdigen: theoretische perspectieven	82
4.2	Migratie en psychische problematiek bij jeugdigen: overzicht van onderzoek in Nederland	85
4.3	Migratie en psychische problematiek bij jeugdigen: algemene risicofactoren en migratie-specifieke risicofactoren	89
4.4	Zorggebruik voor psychische problematiek van jeugdige migranten in Nederland	94
4.5	Wat te doen ...	98
4.6	Samenvatting	99
	Literatuur	99
5	Sociale verhoudingen in een multiculturele samenleving	107
	<i>Agneta Fischer, Bertjan Doosje en Dianne van Hemert</i>	
5.1	Sociale categorisatie	109
5.2	Sociale identiteit in een multiculturele context	112
5.3	Culturele dimensies in identiteit en intergroepsprocessen	114
5.4	Cultuur en sociale categorisatie	118
5.5	Culturele waarden en emoties	119
5.6	Groepsgedrag en emoties	121
5.7	Samenvatting en conclusie	122
	Literatuur	122
6	Culturele diversiteit in organisaties	127
	<i>Martin Euwema</i>	
6.1	Toenemend belang van culturele diversiteit op de werkplek	128
6.2	Onderzoek naar culturele diversiteit in teams	132
6.3	Fases in de ontwikkeling van multiculturele groepen	136
6.4	Diversiteit in teams werkbaar maken	140
6.5	Samenvatting	141
	Literatuur	141
7	Gezondheidspsychologie in een pluriforme samenleving	145
	<i>Janneke van Mens-Verhulst en Marrie Bekker</i>	
7.1	Leefstijl	148
7.2	Psychosociale stress	152
7.3	Zorggebruik	157
7.4	Samenvatting	166
	Literatuur	167

8	Seksualiteit en cultuur	173
	<i>Adriaan Schouten, Murat Duman en Jeroen Knipscheer</i>	
8.1	Seksuele (on)gezondheid	173
8.2	Knelpunten en dilemma's met betrekking tot interculturele seksualiteit	177
8.3	Interculturele seksuele hulpverlening: het belang van geheimhouding en voorlichting	185
8.4	Samenvatting	186
	Literatuur	187
9	Diagnostiek en testgebruik met allochtonen	191
	<i>Fons van de Vijver</i>	
9.1	Theoretisch kader	193
9.2	De huidige stand van zaken	200
9.3	Hoe kunnen we de kwaliteit van multicultureel testen verbeteren?	206
9.4	Conclusie	210
9.5	Samenvatting	211
	Literatuur	211
10	Klinische psychologie in cultureel perspectief	217
	<i>Jeroen Knipscheer, Trudy Mooren en Adnan Kurt</i>	
10.1	De rol van cultuur in geestelijke gezondheid	218
10.2	Het beroep op de hulpverlening	224
10.3	Diagnosestelling: vaststelling en interpretatie van de problemen	230
10.4	Samenvatting	234
	Literatuur	234
11	Op weg naar een effectieve cultuursensitieve psycho- therapie	241
	<i>Jeroen Knipscheer, Annelieke Drogendijk en Samrad Ghane</i>	
11.1	Westerse psychotherapie ongeschikt voor de behandeling van mensen met een migratieachtergrond?	242
11.2	Drie culturele competenties	247
11.3	Elementen van een cultuursensitieve therapie	251
11.4	Samenvatting	254
	Literatuur	255
	Illustratieverantwoording	259
	Register	261
	Over de auteurs	265

De rol van cultuur in de psychologie: centrale begrippen

1

‘Wat is een cultuur? Het kader waarbinnen mensen (...) gelukkig kunnen zijn. De vreemde, ongerijmde of ondragelijke omstandigheden, waaronder dat gebeurt zijn alleen voor buitenstaanders goed waarneembaar maar hun gevoelens van geluk en liefde binnen dat kader onttrekken zich aan beoordeling.’

(Kousbroek, 1987, 61)

Bestaan er verschillen in beleving, in denkwijze, in leefstijl en in gedrag tussen mensen uit verschillende culturen? Over deze vraag is sinds het begin van de moderne sociale en medische wetenschappen veel geschreven. Verschillende disciplines als antropologie, psychiatrie en psychologie hebben hun visie hierop gegeven. In dit boek staat de rol van cultuur in de psychologie centraal, vanuit het gegeven dat het gedrag van een individu niet in een vacuüm plaatsvindt. Menselijk gedrag kan niet begrepen worden los van de culturele context waarbinnen dat gedrag zich afspeelt.

Het onderwerp van dit boek is een aantrekkelijk en uitdagend vakgebied. De Nederlandse samenleving is de afgelopen jaren geconfronteerd met grote veranderingen in culturele samenstelling. Allerlei inzichten en bevindingen zijn daardoor minder vanzelfsprekend geworden. In het onderwijs, in de gezondheidszorg en op de arbeidsmarkt moet men op een of andere manier deze diversiteit zien te hanteren. In een boek over cultuur en psychologie zul je concepten tegenkomen die abstract, ambigu en veelomvattend lijken, maar die tegelijkertijd op heel specifieke en concrete zaken betrekking hebben. Begrippen als ‘cultuur’ en ‘allochtoon’ zijn op zich heel breed, maar vaak wordt bedoeld op iets specifiek. Zo kun je bij cultuur denken aan podiumkunsten en musea, en zo is ongeveer de helft van het Koninklijk Huis allochtoon – maar dat is meestal niet wat we bedoelen wanneer dergelijke termen worden gehanteerd in het dagelijks leven, in de media en de politiek, en in wetenschap en gezondheidszorg. Om duidelijkheid te scheppen, nemen we de centrale begrippen onder de loep.

1.1 Wat is cultuur?

Een Iraanse man die op hoge toon een vrouwelijke gynaecoloog eist voor zijn echtgenote. ‘Bimbogedrag’ van Antilliaanse tieners. Terroriserende Marokkaanse

jongeren in een zwembad. Zomaar wat koppen uit de krant. Steeds weer lees je dat het allemaal komt door de ‘cultuur’. Maar wat wordt daaronder eigenlijk verstaan, wat is cultuur?

Cultuur is als water voor de vissen: je bent erdoor omgeven en zonder kun je niet bestaan – maar je bent je er nauwelijks van bewust. Cultuur doordrenkt ons denken, ons voelen, onze emoties, ons waarnemen en ons handelen. Of wij willen of niet, we zitten vast in en aan een bepaalde context. Wanneer wordt iemand nu geconfronteerd met het feit dat hij ‘een cultureel wezen’ is? Zoals een vis pas op de kar van de visboer tot de ontdekking komt dat hij een waterdier is, zo beseft een mens pas in contact met mensen uit andere samenlevingen, met andere gewoonten en met andere zeden, de betrekkelijkheid en daarmee ook de culturele context van zijn eigen gedrag (Fortmann, 1971). Vaak verloopt de ontdekking van een andere cultuur stapsgewijs. Eerst ziet men uiterlijke verschillen, bijvoorbeeld in eetgewoonten en kleding. Daarna ontdekt men dat ook gevoelens, gedachten en gedrag anders kunnen zijn, zoals de wijze van werken en organiseren, de manier van met elkaar omgaan en het beleven en uitdrukken van persoonlijke gevoelens. De invloed van de cultuur hoeft zich echter lang niet altijd te manifesteren in direct opvallende zaken. De invloed kan ook meer impliciet en meer verborgen zijn of de waarneming zelf betreffen (zie hoofdstuk 2).

In de psychologie wordt cultuur nog vaak gezien als hinderlijke ruis die het zicht op objectieve gedragsverklaringen bemoeilijkt. In de sociologie beschouwt men cultuur dikwijls als een tamelijk willekeurige verzameling gedeelde waarden en normen die het handelen van de mensen structureert, en in de antropologie als het weefsel waaruit de maatschappij bestaat. Verschillende visies en verschillende uitgangspunten kenmerken de beschrijving van het begrip ‘cultuur’. Er zijn dan ook bibliotheken volgeschreven over het concept. Nochtans is een aantal gemeenschappelijke elementen en psychologisch relevante aspecten te onderscheiden – we bespreken de volgende.

Cultuur is aangeleerd

Cultuur heeft betrekking op gedragingen en ervaringen die het resultaat zijn van een leerproces. Wij leren ons op een bepaalde wijze te gedragen, op een bepaalde wijze om te gaan met anderen en ons op een bepaalde wijze uit te drukken. Nu is aan elk menselijk gedrag een leerproces voorafgegaan. Wanneer wij over cultuur spreken, verwijzen we juist naar dit aangeleerde aspect. Zelfs de meest simpele, vanzelfsprekende gedragingen – je neus snuiten, naar het toilet gaan, boeren, een ander groeten – zijn in deze zin cultureel bepaald.

Cultuur is meestal impliciet

Een mens staat er niet bij stil hoezeer zijn leven doordrenkt is van de cultuur. Ook de meest persoonlijke emoties en drijfveren hebben vaak een culturele component. Een voorbeeld daarvan is de maatschappelijke betrokkenheid eind jaren zestig van de vorige eeuw en het daaropvolgende ontstaan van het

‘ik-tijdperk’. Zelfs het gevoel ‘ik zie het niet meer zitten, ik wil weg uit deze maatschappij’ is een cultureel verschijnsel. De gebondenheid aan een cultuur is niet alleen een extern, maar ook een intern fenomeen. Pas als iemand wordt geconfronteerd met een andere cultuur, beseft hij hoezeer zijn gedrag en beleving vorm hebben gekregen in een specifieke situatie. Dan dringt het besef door dat niet alles zo vanzelfsprekend is als voorondersteld werd.

Cultuur is een keuze

In principe heeft elk mens welhaast oneindige mogelijkheden. Wij kunnen, althans in onze eerste levensjaren, elke taal leren (zie hoofdstuk 2). Wij kunnen op vele manieren het eten naar de mond brengen. Uit de veelheid aan mogelijkheden is een selectie verricht. De bijna onbeperkte mogelijkheden worden begrensd door een noodzakelijke keuze, die richting geeft aan het gedrag van de individuele mens. De Nijmeegse cultuurpsycholoog Han Fortmann (1971) heeft over de verhouding tussen natuur en cultuur geschreven. In navolging van Duitse cultuurtheoretici stelde hij dat de mens ‘ongespecialiseerd’ ter wereld komt. Nietzsche schreef al over ‘ein nicht festgestelltes Tier’. De mens is arm aan gespecialiseerde of specifieke instincten en rijk aan mogelijkheden. Maar louter daarmee valt geen concreet bestaan op te bouwen. Daarom moet de mens voor zichzelf een passende en stabiele wereld opbouwen. Hij schept de cultuur. Hij creëert sociale instellingen en gedragsvoorschriften die vervolgens vorm geven aan de niet gerichte mens (Fortmann, 1971). Het handelen van de mens wordt op deze wijze geregeld door een macht buiten hem, maar één die wel eerst door mensen is geschapen. De selectie uit welhaast oneindige mogelijkheden, en daarmee de groei van instituties en gewoonten, is zinvol. Het leven zou te ingewikkeld worden wanneer ieder individu elke keer opnieuw beslissingen zou moeten nemen om activiteiten te ontplooiën. De cultuur verschaft pasklare antwoorden op grote en kleine levensproblemen. Het is handig dat je weet hoe je anderen moet groeten en hoe je je moet voorstellen bij een eerste ontmoeting. Je kunt je zeer ongemakkelijk voelen als die zekerheid wegvalt. Dat kan zelfs tot pijnlijke misverstanden leiden. Een voorbeeld uit het recente verleden is de ontmoeting tussen een geestelijke die vanuit zijn cultuur vrouwen geen hand mag geven en een vrouwelijke minister die vanuit haar cultuur een begroeting zonder hand als beledigend ervaart. Kortom, de cultuur geeft zekerheid. Culturele gewoonten en gebruiken zijn de grote ‘vereenvoudigers’. Zij voorkomen dat een persoon ieder moment zelf moet beslissen en improviseren.

Cultuur is bindend

Cultuur is een menselijk product, maar tegelijk is ze een macht buiten het individu geworden. Dit is uit het voorafgaande al duidelijk gebleken. Mensen ontwikkelen een gewoonte of een regel, waarna deze gewoonte of regel een dwingend karakter krijgt. Het naleven ervan wordt een verplichting en reguleert vervolgens gedrag en beleving: ‘Man is a product of himself’ (zie Fortmann, 1971). De cultuur modelleert gevoelens, gedragingen en denkbeelden, zodat wij handelen, voelen en denken in overeenstemming met de (ongeschreven)

voorschriften van de cultuur en er tegelijk van uitgaan dat deze uitingen uit ons zelf voortkomen. De cultuur heeft daarmee een ‘supra-individueel’ én paradoxaal karakter. Zij schept zowel verplichtingen als de ruimte tot menselijke vrijheid.

Wat we van binnenuit voelen als *echt* en van onszelf, is opvallend vaak gelijk aan wat groepsgenoten ook echt helemaal uit zichzelf voelen en vinden. Dat is bij uitstek de paradox van cultuur: je denkt dat je origineel bent en dat je handelt op basis van eigen inzicht, maar in feite volg je patronen die ook de andere leden van de gemeenschap kenmerken. In dit verband is het aardig de memorabele scène in de Britse film *Life of Brian* van het Monty Python-collectief aan te halen, waarin Brian – in de film op dat moment een tegenstribbelende verpersoonlijking van Jezus – zijn discipelen er wanhopig van probeert te overtuigen dat ze niet massaal achter hem hoeven aan te lopen maar juist voor zichzelf moeten denken. Amechtig schreeuwt hij het volk toe: ‘You’re all individuals!’, waarop de mensen hem eenstemmig antwoorden: ‘Yes, we are all individuals!’

Cultuur verwijst naar een groep mensen

Wanneer we het begrip ‘cultuur’ hanteren, gaat het steeds om gedrag en ervaringen die kenmerkend zijn voor een persoon als lid van een groep. Cultuur heeft betrekking op zaken die in meer of mindere mate worden gedeeld door een collectief. Dat veronderstelt overigens niet dat iedereen over precies dezelfde eigenschappen beschikt. Er is niet noodzakelijkerwijze een psychologische uniformiteit. Het unieke gedrag van een individu valt buiten de definitie van het begrip ‘cultuur’, ofschoon de cultuur wel degelijk uitmaakt in hoeverre individuele eigenaardigheden toegestaan zijn. Voorts bestaat tussen het gedrag van individuen en cultuur een wederkerige relatie: cultuur beïnvloedt het gedrag van de leden van een gemeenschap, maar omgekeerd hebben ook individuen invloed op de cultuur.

Cultuur verwijst naar symbolen en verleent betekenis

Cultuur heeft te maken met voorschriften, regels en symbolen, met betekenisgeving. Groepen van mensen verschillen immers doordat zij aan personen en zaken een verschillende betekenis toekennen. ‘Cultuur is meer dan alleen gewoonten en gedragingen. Cultuur is ook en wellicht zelfs op de eerste plaats een systeem van regels, codes en symbolen van de interpretatie van gedrag’ (Hagendoorn, 1986, 11). Cultuur verwijst naar voorstellingen, ideeën en verwachtingen. Er bestaan twee benaderingen van het begrip ‘cultuur’, die vaak tegenover elkaar worden gezet, maar die eigenlijk in elkaars verlengde liggen: enerzijds cultuur als iets zichtbaars, zoals gedragingen of materiële producten, anderzijds cultuur als iets onzichtbaars, zoals normen en waarden. Of concreter: cultuur betreft niet alleen immateriële zaken als schoolregels en rouwrituelen, maar ook materiële zaken als moskeeën en abortusklinieken. Bij de analyse van een bepaald verschijnsel in een samenleving zijn beide invalshoeken noodzakelijk. ‘De kern van een cultuur schuilt in het systeem van betekenissen dat aan de werkelijkheid, de dingen en het handelen van de mensen wordt gehecht.

Niets heeft van zichzelf uit een vaste betekenis' (Hagendoorn, 1986, 55). Achter gedrag gaan betekenissen schuil. In termen van de bovengenoemde gewoonten voor het groeten: voor de imam betekent het schudden van een vrouwenhand een (te) intieme uiting; voor de minister betekent de handweigering naast een onderstreping van geringe integratie, een afwijzing.

Kortom, cultuur: wat is het?

Verscheidene auteurs vinden de vaagheid van het begrip 'cultuur' bijna gênant (onder anderen Price-Williams, 1985), maar in veel takken van de wetenschap zijn centrale begrippen moeilijk te definiëren (denk aan begrippen als 'persoonlijkheid', 'kracht', 'stress', 'elementair deeltje', 'energie', 'massa'). Cultuur is lastig eenduidig te definiëren. Het gaat om gedrag en betekenisgeving die door betrokkenen meestal als vanzelfsprekend worden ervaren, die een sterk bindend karakter hebben en die daardoor generaties lang voort kunnen blijven bestaan. Cultuur is het – door aanleren verkregen en van generatie tot generatie doorgegeven – geheel van gewoonten, technieken, handelingen, waarden en normen van een groep, waardoor het gedrag van de leden van de groep geregeld wordt (Fortmann, 1971). In het kader van dit boek kan cultuur het beste opgevat worden als de voor een groep of samenleving kenmerkende 'kijk' op de werkelijkheid – het geheel van betekenisverlening aan allerlei verschijnselen in en om ons heen (Hagendoorn, 1986). Maar hoe kunnen we deze nog altijd behoorlijk abstracte definitie nu concretiseren en grijpbaar maken?

Cultuur wordt vaak statisch benaderd. Cultuur wordt dan als 'stoplap' gebruikt voor de verklaring en rechtvaardiging van allerlei psychologische fenomenen en gedragspatronen die spelen bij groepen. Cultuur is echter een veelomvattend begrip dat de reikwijdte van de dichotomie van 'zij tegenover wij' of 'allochtonen versus autochtonen' ruimschoots overstijgt. Culturen veranderen door aanpassing van bepaalde elementen zoals rituelen, gewoontes en regels. Dit gebeurt door selectie, acculturatie, imitatie, socialisatie, innovatie en ontdekking. Cultureel antropologen benadrukken dat de grenzen van culturen nooit scherp zijn, dat een cultuur heterogeen, gelaagd, tegenstrijdig en beweeglijk kan zijn. Cultuur is immers geen *ding* maar een *activiteit*.

De Nederlandse psychologen Hubert Hermans en Harry Kempen staan een benadering voor waarin de aandacht zich richt op bewegende en veranderende culturen, op culturele samensmeltingen en op meervoudige culturele identiteiten (Hermans & Kempen, 1998). Een voorbeeld van deze veranderende en zich mengende culturen vormen de bevindingen van een studie naar collectivisme en individualisme in de Verenigde Staten en Japan (zie ook hoofdstuk 3). Het bleek dat de Japanse steekproef niet meer collectivistisch was dan de groep woonachtig in de Verenigde Staten (Matsumoto et al., 1997). De auteurs suggereerden daarom dat de mensen in het hedendaagse Japan psychologisch sterk veranderd zijn. Dit is echter een tamelijk boude conclusie, daar de respondenten in deze studie (zoals in vele psychologische onderzoeken) studenten waren en deze groep zou substantieel anders kunnen zijn dan de 'gemiddelde' Japanner en Amerikaan (die natuurlijk weer niet bestaan). Een andere kanttekening

is dat respondenten in de steekproef uit de Verenigde Staten voor een behoorlijk deel bestonden uit Latijnse, Aziatische en Afrikaanse Amerikanen en dat daarom wellicht de gehele groep minder sterk op individualisme scoorde.

Dit voorbeeld illustreert ook fraai de ingewikkeldheid om vast te stellen tot welke cultuur iemand behoort. Meestal wordt verwezen naar het land van herkomst of naar dat van (groot)ouders. Vanuit statistisch oogpunt bezien behoren mensen uit Nederlands-Indië en Duitsland tot de grootste groepen *allochtonen* in Nederland, maar meestal verwijst men met 'de allochtoon' naar personen met een Mediterrane achtergrond. Alleen, waar houdt men op Turk te zijn en Nederlander te worden? Veelzeggend is dat in de Verenigde Staten migranten na één generatie niet meer als migrant beschouwd worden. Een tweede-generatie-Chinees is dus geen Chinees maar een Amerikaan. Etniciteit wordt echter nog wel benadrukt (*Afro American*).

Alle definities en operationalisaties beschouwend, is er wel één conclusie te trekken: cultuur wordt doorgaans als motief gezien of als excuus voor gedrag aangevoerd – of in ieder geval: beschouwd als oorzaak. Maar is dat wel zo? Cultuur, wat het ook is, doet uit zichzelf natuurlijk niets, en veroorzaakt ook niets. Misschien moeten we een ander standpunt innemen en cultuur niet als verklaring van gedrag zien maar juist als een product daarvan. Dit is althans de stelling van de cultuurpsychologen Paul Voestermans en Theo Verheggen (2007). Zij betogen dat cultuur verklaard moet worden als 'iets' dat zich *tussen* mensen afspeelt. Zij zetten het begrip weg als een *non-entity*: 't is niks en 't doet niks. Het zijn de mensen zelf die denken, voelen en dingen doen – en in wat ze doen kun je gedragspatronen herkennen. De analyse van die gedragspatronen en hoe die tot stand komen is volgens hen dan ook veel vruchtbaarder dan het zich blindstaren op de *black box* van cultuur. Deel uitmaken van een gemeenschap behelst veel meer dan het kennen van de heersende overtuigingen, normen en waarden. Het gaat vooral om de vraag hoe mensen letterlijk zijn 'gaan staan' (bewegen, voelen en vinden enzovoort) naar de groep waarvan ze deel uitmaken. Mensen krijgen dus *feeling* voor wat gepast en gangbaar is binnen de eigen gemeenschap. 'Hoe het hoort' wordt tamelijk dwingend geijkt in het sociale verkeer van de leden van de gemeenschap. Het leren van de geijkte gedragspatronen gebeurt al doende, grotendeels impliciet en ongemerkt. Mede daardoor zullen veel mensen het idee hebben dat ze vooral handelen uit eigen overtuiging of uit geheel eigen beweging. Jeugdonderzoekers bijvoorbeeld stuiten vaak op de vaststelling dat jongeren er nagenoeg hetzelfde uitzien, terwijl ze individueel aangeven dat ze uniek zijn. Wat ze van binnenuit voelen als *echt* en van zichzelf, is opvallend vaak gelijk aan wat groepsgenoten ook echt helemaal uit zichzelf voelen en vinden (zie 'cultuur is bindend').

Veel gedragingen van individuen verlopen in elke samenleving nagenoeg automatisch, maar reguleren wel de tegenstellingen tussen bijvoorbeeld mannen en vrouwen, of jongeren en ouderen. De integratie van nieuwkomers in de Nederlandse samenleving is dan ook geen kwestie van 'alles of niets' en het volgen van inburgeringscursussen. Deelname aan Nederlandse instituties (bijvoorbeeld onderwijs of gezondheidszorg) is iets wat je kunt leren, en waar je een

‘achterstand’ kunt inlopen. Maar op het gebied van leefstijl, de onuitgesproken en vanzelfsprekende gedragscodes, zijn de verschillen hardnekkig, en niet door een eenzijdige aanpassingsformule uit de wereld te helpen. Niet rechtstreeks elkaar aankijken bij een ontmoeting bijvoorbeeld is een voorbeeld van geautomatiseerd gedrag, dat gedurende een lange tijd, maar vrij onnadrukkelijk is geoefend in lokale sociale situaties. Het wordt zo’n vanzelfsprekend onderdeel van het dagelijks gedragsrepertoire dat de betrokkene er nog slechts voor een deel bewuste controle over heeft (zie Voestermans & Verheggen, 2007). Een scholier uit het Midden-Oosten die de leraar recht aankijkt wanneer die hem op een fout wijst wordt gezien als brutaal, terwijl een scholier in het Nederlandse onderwijs die naar de grond kijkt wanneer hij door een leraar wordt gewezen op een fout te horen krijgt dat hij de leraar recht moet aankijken.

Wat is nu de waarde van het begrip cultuur? De Amerikaanse psycholoog Segall (1986) achtte het overbodig. Cultuur is in zijn opvatting geen variabele op zich maar een verzameling van onafhankelijke variabelen. Het uiteenrafelen van al datgene wat onder cultuur wordt verstaan in meer exacte en specifieke termen (in verschillende onafhankelijke variabelen) is noodzakelijk. Dat lijkt logisch; als een migrant stress ervaart, bijvoorbeeld door discriminatie of als gevolg van taalmoeilijkheden, heeft het dan nog zin om nadruk te leggen op de cultuur van herkomst? Cultuur is geen fenomeen dat op zichzelf staat en dingen met mensen doet; van belang is erachter zien te komen welke rol gewoonten en gebruiken spelen bij ontwikkelingen en veranderingen in gedrag (zie Voestermans, 2004). We moeten op zoek naar de psychologische fundamenteën van cultuur, naar hoe cultuur psychologisch werkt (zie ook Matsumoto & Juang, 2004). Kortom, de moderne psychologie kan niet meer volstaan met het vergelijken van gedragingen hier en elders – de psycholoog moet cultureel sensitief gemaakt worden.

Op de informatiepagina van dit boek op www.boomhogeronderwijs.nl staan links naar filmpjes waarin diverse experts spreken over cultuur en wat we er onder kunnen verstaan.

1.2 Hoe noemen we de dragers van cultuur?

Nu we een idee hebben van wat onder cultuur wordt verstaan, kondigt de volgende ingewikkeldheid zich aan: hoe mensen te omschrijven die representant zijn, of geacht worden te zijn, van een cultuur – zijn dat Nederlanders, Belgen, Turken, Marokkanen, Surinamers? Of zijn het Friezen, Limburgers, Vlamingen, Koerden, Berbers, Creolen, Hindostanen? Zijn het jongeren, yuppies, boeren, moslims, studenten? Of zijn het blanken, mediterrane, zwarten?

Om te beginnen, cultuur en *ras* zijn geheel verschillende zaken. Ras verwijst, al dan niet gefundeerd, naar fysieke kenmerken. Wel kan het voorkomen dat een groep met overeenkomstige fysieke kenmerken belangrijke cultuurelementen,

zoals taal of godsdienst, deelt. De verleiding van gelijkschakeling ligt dan op de loer, maar een dergelijke vereenvoudiging is vrijwel altijd onterecht.

Cultuur is evenmin hetzelfde als *nationaliteit*. Amerikaanse handboeken vergelijken vaak personen van twee verschillende nationaliteiten (vooral vergelijkingen van Amerikanen met Japanners en Chinezen zijn populair), om vervolgens de verschillen in gedrag of denken toe te schrijven aan de verschillen in cultuur. Op zich is de gelijkschakeling van nationaliteiten met culturen niet zo verwonderlijk. Immers, nationaliteiten zijn vaak gevormd op basis van een gemeenschappelijke cultuur (zoals gedeelde taal of godsdienst). Tegelijkertijd zijn nationaliteiten veelal zo heterogeen dat niet van één cultuur gesproken kan worden; zo worden er in Suriname vele talen gesproken en bestaan er diverse godsdiensten naast elkaar.

Etniciteit is een ander veelgebruikt begrip. 'Ethnos' komt uit het Grieks en verwijst naar 'volk of stam', Afro-Amerikanen en 'Hispanics' zijn bekende etnische groepen in de Amerikaanse literatuur. In de Nederlandse situatie worden etnische groepen vaak gelijkgesteld aan nationaliteit. Zo spreekt men over Turken, Marokkanen, of Surinamers. Ook bij nadere onderverdeling spreekt men over etnische groepen als Koerden, Berbers, of Hindostanen.

Het luistert dus nauw om goede, valide benamingen te vinden voor representanten van een cultuur – iemand kan immers én Nederlander én Hindostaan én moslim én yup zijn. Bovendien moeten we voor ogen houden dat cultuur niet door iedereen in een gemeenschap in gelijke mate wordt gedeeld. Er bestaan grote individuele verschillen in de mate waarin leden van een gemeenschap een cultuur aanhangen (zie paragraaf 1.3). Een oplossing van het vraagstuk rond bepaling van cultuur en culturele herkomst lijkt te liggen in *differentiatie* en *betekenisgeving*. Concreet betekent dit dat je als onderzoeker of hulpverlener niet alleen navraag doet naar het geboorteland van de ouders en grootouders, maar verder differentieert naar etnische identiteit zoals die door de persoon zelf wordt gezien. Zo zijn binnen de Turkse groep naast de (Ottomaanse) Turken ook Koerden, Zaza, Laz, en Cerkez te onderscheiden. Binnen de Surinaamse groep zijn er onder meer de Creolen, Hindostanen, Javanen, Indianen en Chinezen. Dit laatstgenoemde onderscheid is belangrijk voor gezondheidsonderzoek: er bestaan bijvoorbeeld forse verschillen in gezondheidsklachten en psychische stoornissen tussen Hindostanen en Creolen (zie Knipscheer et al., 1999) en Turken en Koerden (zie Knipscheer et al., 2009).

1.2.1 Allochtonen, migranten, asielzoekers, vluchtelingen

We weten nu waar we op moeten letten bij het benoemen van cultuurdragers. Er dient zich echter alweer een volgend vraagstuk aan: hoe omschrijven we mensen met een culturele achtergrond anders dan die van de dominante cultuur in Nederland? Ofwel: migranten, allochtonen, asielzoekers, vluchtelingen, etnische Nederlanders – wie zijn dat eigenlijk?

Nederland kent al eeuwen migratiestromen, zowel het land in als uit – migratie is voor onze samenleving niets nieuws. Zo vertrokken in de negentiende eeuw grote groepen emigranten naar Duitsland, België en de Verenigde Staten. Rond de vorige eeuwwisseling hadden zich in het laatstgenoemde land bijna honderdduizend Nederlanders gevestigd. Ook in de jaren vijftig vond groot-schalige emigratie plaats. Ongeveer 330 duizend Nederlanders vertrokken toen naar Canada, Australië, de Verenigde Staten, Nieuw-Zeeland en Zuid-Afrika. Toen de Nederlandse economie in de jaren zestig tot bloei kwam, droogde deze stroom emigranten grotendeels op – en ontstond een groeiende immigratiestroom. Na de Tweede Wereldoorlog deden ‘gerepatrieerden’ uit het voormalig Nederlands-Indië hun intrede. Vanaf de late jaren vijftig kwam, als gevolg van een grote vraag naar arbeidskrachten, een omvangrijke stroom arbeidsmigranten naar Nederland. De meesten van deze gastarbeiders, veelal Italianen en Spanjaarden, keerden na enige tijd weer terug naar het land van herkomst. Daarentegen vestigden migranten uit andere herkomstlanden, vooral Turkije en Marokko, zich vaak permanent. Van meer recente datum is de immigratie wegens gezinsvorming. Daarnaast kwamen vanwege het zelfstandig worden van de voormalige Nederlandse koloniën Surinamers en Antillianen in de jaren zeventig naar Nederland. Vanaf dat moment ontstaat een scala aan noemers waarmee migrerende personen worden omschreven. Benamingen als ‘etnische minderheden’, ‘immigranten’ of ‘buitenlanders’ werden na tijdelijk gebruik als generaliserend en stigmatiserend afgedaan. De term ‘allochtoon’ wordt tegenwoordig veel gebruikt, maar is evenmin vrij van waardeoordelen – zij staat momenteel steeds meer ter discussie. In het najaar van 2016 hebben het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) voorgesteld het woorden allochtoon (en dus ook autochtoon) met onmiddellijke ingang te schrappen. Het zou te zeer een negatieve bijklank gekregen hebben en het zou de lading niet meer dekken. De voorkeur van CBS en WRR gaat nu uit naar ‘personen met een migratieachtergrond’ (bij voorkeur gepreciseerd naar de specifieke achtergrond). In dit boek gebruiken wij beide termen naast elkaar, en dan in een neutrale betekenis en zoveel mogelijk toegelicht (bijvoorbeeld ‘migranten met een Turks-Nederlandse achtergrond’).

Het begrip ‘migranten’ wordt in dit boek gebruikt aansluitend bij de Angelsaksische literatuur (‘migrants’). In het Latijn betekent ‘migrant’ ‘bezig zich te verplaatsen’ – de term geeft goed de steeds heen en weer gaande beweging weer in het leven van hen die ‘hier’ wonen, werken en leven, maar vaak nog zijn verklonken met ‘daar’, hun geboorteland (of dat van hun ouders), en die voortdurend een evenwicht zoeken tussen ‘hier en daar’. De term allochtonen is gebaseerd op de Griekse woorden ‘allos’ (ander) en ‘chtoon’(land) en slaat vooral op die etnische groeperingen die zich in overwegende mate in een achterstandspositie ten opzichte van autochtone Nederlanders bevinden. Het gaat om mensen uit de voormalig Nederlandse koloniën, om vluchtelingen uit de gehele wereld, om migranten die vooral om economische redenen naar Nederland zijn getrokken – en om hun kinderen en kleinkinderen.

Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) hanteerde tot voor kort de volgende standaarddefinitie van een allochtoon:

‘Een persoon die woonachtig is in Nederland en van wie ten minste één ouder niet geboren is in Nederland. Wie zelf in het buitenland is geboren en ten minste één ouder van buitenlandse afkomst heeft, hoort tot de eerste generatie; wie in Nederland is geboren en ten minste één ouder heeft van buitenlandse afkomst, hoort tot de tweede generatie.’

(CBS, 2011)

Er wordt onderscheid gemaakt tussen westerse en niet-westerse migranten. Tot de westerse herkomstlanden worden gerekend alle landen in Europa (met uitzondering van Turkije), Noord-Amerika, Oceanië, Japan en Indonesië (met inbegrip van voormalig Nederlands-Indië). De niet-westerse herkomstlanden bestaan uit Turkije en alle landen in Afrika, Latijns-Amerika en Azië (met uitzondering van Japan en Indonesië). Dit onderscheid is gemaakt omdat er verschillen bestaan tussen westerse en niet-westerse migranten in sociaal-economische en culturele positie.

Ongeveer één op de vijf inwoners van Nederland heeft een migratieachtergrond. Het betreft in totaal ruim 3,5 miljoen personen, ongeveer de helft van hen is in Nederland geboren en behoort daarmee tot de tweede generatie. Het aandeel niet-westerse mensen in de bevolking is de afgelopen tien jaar langzaam toegenomen van 9 naar 12 procent. Het aandeel mensen met een westerse achtergrond is 10 procent. Onder hen vormen Duitsers en personen uit het voormalig Nederlands-Indië of Indonesië de grootste herkomstgroepen. Zij zijn vaak al lang in Nederland en hun gemiddelde leeftijd is relatief hoog. Een ander deel van de westerse migranten is veel korter in Nederland, veelal van de eerste generatie en relatief jong. Van hen is een groot deel afkomstig uit Oost-Europa, met name Polen. Dit heeft te maken met de uitbreiding van de Europese Unie met Polen in 2004 en met Roemenië en Bulgarije in 2007. Onder de Nederlanders met een niet-westerse achtergrond bevinden zich de ‘klassieke’ herkomstgroeperingen: Turken, Surinamers, Marokkanen en Antillianen/Arubanen. Ongeveer de helft van de Nederlanders met een Mediterrane achtergrond behoort tot de tweede generatie. Niet-westerse migranten met een Afghaanse, Irakese, Iraanse of Somalische herkomst zijn veel korter in Nederland en voor het grootste deel geboren in het land van herkomst.

De Nederlanders met een niet-westerse migratieachtergrond vormen een jonge bevolkingsgroep. Ongeveer een derde van hen was in 2012 jonger dan 20 jaar. Dit aandeel is ruim anderhalf keer zo groot als dat binnen de groepen westerse migranten en autochtonen. Met 4 procent 65-plussers is van vergrijzing onder niet-westerse migranten nog veel minder sprake, al zal dit aandeel in de komende decennia sterk toenemen. Westerse migranten (17 procent 65-plus) lijken in dit opzicht meer op de autochtonen (18 procent).

Zowel de eerste generatie als de tweede generatie Nederlanders met een migratieachtergrond (allochtonen) is in aantal toegenomen. De eerste generatie

groeide door immigratie, de tweede generatie door geboorte. In totaal behoren ruim 1,8 miljoen migranten tot de eerste generatie, van wie ongeveer twee derde een niet-westerse herkomst heeft. De tweede generatie telt in totaal ongeveer 1,6 miljoen personen (CBS, 2015).

Afbeelding 1.1 Wie van deze bekende Nederlanders zijn allochtoon? Antwoord: allemaal! (Koning Willem-Alexander is 2^e generatie Duits, Koningin Maxima is 1^e generatie Argentijns, Ali B is 2^e generatie Marokkaans, Marco Borsato is 2^e generatie Italiaans, en Geert Wilders stamt van moederskant af van een Nederlands-Indisch voorgeslacht).

Naast de bovengenoemde benamingen is ook ‘(politiek) vluchteling’ een veel gebezigde term. De Nederlandse gastvrijheid voor vluchtelingen is door de eeuwen heen beschreven, geroemd en bekritiseerd. Sinds het ontstaan van de Republiek der Verenigde Nederlanden zijn er vele groepen en bekende personen geweest die in Nederland asiel vonden. Tot 1900 waren dat Vlamingen, maar ook Duitse, Poolse en Portugese vluchtelingen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog en vlak voor het begin van de Tweede Wereldoorlog zochten vluchtelingen uit België en Frankrijk en Joodse vluchtelingen uit Duitsland en Oost-Europa hun veiligheid in Nederland. Na de Tweede Wereldoorlog ving Nederland vluchtelingen op uit Oost-Europa, Portugal, Griekenland en Spanje. Het is pas sinds 1972 dat Nederland vluchtelingen van buiten Europa opneemt. Het aantal vluchtelingen dat zich sindsdien in Nederland vestigt, en het aantal nationaliteiten onder hen, is in de loop der jaren van de twintigste eeuw gestaag toegenomen (de zogenoemde asielmigratie). Echter, sinds 2000 daalde het aantal

aanvragen voortdurend (van 30.000 naar 13.000 in 2013) om daarna weer te stijgen. In 2015 arriveerden 45.035 asielzoekers en vluchtelingen in Nederland. Zij waren vooral afkomstig uit achtereenvolgens: Syrië, Eritrea, Irak en Afghanistan (CBS, 2015).

Opdracht 1.1

De term allochtoon wordt tegenwoordig zeer gekritiseerd. Ze zou generaliserend en stigmatiserend zijn (en ook karakteristiek voor Nederland zijn). Is er echter wel een betere term beschikbaar? Bespreek de pro's en contra's van het begrip allochtoon en van het begrip 'Nederlander met een migratieachtergrond'.

Tabel 1.1 Bevolking in Nederland naar herkomstgroepering (7 augustus 2015, × 1000)

Totaal	16.899
– Zonder migratieachtergrond (autochtonen)	13.235
– Met migratieachtergrond (allochtonen)	3.664
Westerse allochtonen	1.626
van wie*	
Eerste generatie	747
Tweede generatie	879
Waaronder	
België	115
Duitsland	364
Indonesië (Nederlands-Indië)	369
Polen	137
Verenigd Koninkrijk	82
Voormalig Joegoslavië	83
Niet-westerse allochtonen	2 038
van wie*	
Eerste generatie	1.113
Tweede generatie	925
Waaronder	
Turkije	396
Marokko	380
Suriname	348
Nederlandse Antillen en Aruba	148
Afghanistan	43
China	66
Irak	65
Iran	37
Syrië	22
Somalië	39

1.2.2 *Het concept diversiteit*

De laatste jaren wordt in beleidsteksten veelvuldig de term (culturele) diversiteit gebruikt. Ze verwijst naar groepen mensen met een migratieverleden en hun kinderen die als anders ervaren worden door de dominante meerderheid van de Nederlandse bevolking. De neiging om bij het gebruik van de term (culturele) diversiteit de aandacht te richten op deze groepen mensen kan ongewild bijdragen aan eenzijdige beeldvorming. Allereerst vanwege de notie dat cultuur alleen of vooral een zaak is van migranten en hun kinderen. Op de tweede plaats vanwege de veronderstelling dat het land van geboorte van een persoon of diens ouders bepalend is voor zijn of haar cultuur, waardoor herkomst een synoniem wordt van cultuur, en cultuur een zaak is van 'toen en daar'. Ten derde vanwege de aanname dat cultuur min of meer onveranderd wordt doorgegeven door ouders aan kinderen en niet beïnvloed wordt door het leven daarna in een andere maatschappelijke context. En tot slot, vanwege de gedachte dat de cultuur van een groep met dezelfde herkomst min of meer homogeen is. Deze veronderstellingen leiden tot generalisering en stereotypering van niet-westerse herkomstsgroepen en versterken het wij-zij-denken, het idee van een fundamentele dichotomie tussen gevestigden en nieuwkomers. Het gevolg is dat ervaren problemen in onderwijs of gezondheidszorg verbonden worden met het 'anders-zijn' van deze groep, met taalbarrière en culturele verschillen. De migrant verschijnt immers pas in beeld als de (vertrouwde) werkwijze stopt, en met de algemene term migrant (of welke andere term dan ook) wordt dit falen getransformeerd naar een collectief kenmerk van een ongedifferentieerde groep.

De auteurs van dit boek willen deze gedachtegang niet volgen. Mensen zijn niet louter te typeren door hun lidmaatschap van een specifieke culturele groep. Een contextuele visie waarin de interactie tussen cultuur en specifieke lokale contexten en de individuele ervaring en interpretatie daarvan centraal staan, doet meer recht aan de complexe werkelijkheid. In de analyse van het gedrag van personen met een specifieke culturele achtergrond benadrukken we de relatie met de maatschappelijke context en besteden wij aandacht aan differentiatie binnen herkomstgroepen naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau of sociaal-economische status. Dit boek is dus toegespitst op culturele diversiteit maar wil nadrukkelijk bepleiten aandacht te hebben voor andere aspecten waarop mensen verschillen zoals gender, leeftijd, opleiding, seksuele oriëntatie, fysieke beperkingen en levensovertuiging.

Opdracht 1.2

Ga na in je eigen omgeving (vrienden, studiegenoten en/of familie) welke vormen van (culturele) diversiteit aanwezig zijn.

Afbeelding 1.2 Het belang van diversiteit

1.2.3 *De rol van acculturatie*

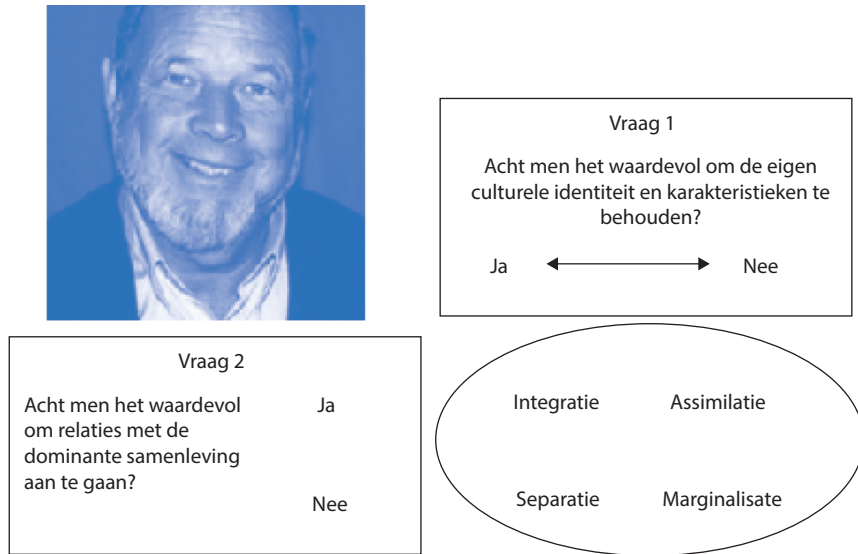
Zoals gezegd, cultuur is verre van statisch – cultuur voegt zich naar fysieke en economische omstandigheden. De relatie tussen individu en situatie is evenmin statisch. In de analyse van cultuur en psychologie dient dan ook de rol van verandering en op elkaar inspelende krachten te worden beschouwd. In dit verband is ‘acculturatie’ een veel gebezigde term. Psychologische acculturatie valt te omschrijven als: veranderingen die het gevolg zijn van langdurig contact met andere culturen (Berry, 1994, 2005). Migranten zijn bij uitstek mensen die met deze veranderingen te maken krijgen. Mensen gaan bijvoorbeeld andere kranten lezen, krijgen andere ideeën over de opvoeding van hun kinderen of houden er andere gedragsregels op na (bijvoorbeeld over elkaar begroeten).

Volgens het acculturatiemodel van Berry (1994) zijn er twee onafhankelijke dimensies in de manier waarop mensen om kunnen gaan met hun positie als culturele minderheid:

- identificatie met de eigen oorspronkelijke cultuur; en
- identificatie met de meerderheidscultuur.

Dit leidt tot vier verschillende identiteiten:

- identificatie met beide culturen (integratie);
- identificatie met voornamelijk de meerderheidscultuur (assimilatie);
- identificatie met voornamelijk de minderheidscultuur (separatie); en
- het ontbreken van identificatie met beide culturen (marginalisatie).

Figuur 1.1 Het acculturatiemodel van John Berry (1994)

De term acculturatie zal veelvuldig in dit boek worden gebruikt; met name in hoofdstuk 7, 9 en 10 wordt dit concept nader uitgewerkt.

Uit diverse onderzoeken blijkt dat integratie (gedefinieerd als het interacteren met de dominante bevolkingsgroep in de samenleving met behoud van eigen culturele identiteit) de meest succesvolle strategie is om met culturele verandering om te gaan (Berry & Sam, 1997; Kamperman et al., 2003; Van Oudenhoven, 2002). Wanneer het individu slaagt in het ontwikkelen van denkbeelden en gedragingen die hem helpen in het hanteren van de stress die ontstaat bij de confrontatie tussen de culturele codes van afkomst en de behoefte tot aanpassing aan het nieuwe bestaan, kan er in psychologische zin sprake zijn van een succesvolle integratie (Vinsonneau, 1997). Het succes van deze strategie is echter afhankelijk van een aantal omstandigheden. Zo moet een lid van de minderheidscultuur in staat zijn om de taal en gewoonten van de meerderheidscultuur te leren, de waarden van de twee culturen moeten niet te veel met elkaar botsen, en de meerderheidscultuur moet openstaan voor nieuwe invloeden. Het succes van acculturatie is dus afhankelijk van zowel de minderheidsstrategie als de positie van de dominante groep. Als er serieuze conflicten bestaan, is het voor leden van culturele minderheidsgroepen moeilijker om een positieve identiteit te ontwikkelen waarin aspecten van beide culturen worden geïntegreerd (Camilleri & Maleswka-Peyre, 1997, zie ook hoofdstuk 5). De mogelijkheden van het individu tot acculturatie worden ook beïnvloed door het beleid van de overheid van het ontvangende land ten aanzien van de migranten, de opstelling van de minderheidsgroep waartoe een individuele persoon behoort ten aanzien van het nieuwe land en de tolerantie van de dominante groep ten aanzien van minderheidsgroepen.

In dit verband kan worden opgemerkt dat de, ook in de titel van dit boek gebruikte term, ‘multiculturele samenleving’ eigenlijk onjuist is. Zij suggereert dat Nederland bestaat uit een smeltkroes van verschillende culturen. Dat is maar beperkt het geval. De inbreng van andere culturen dan de meerderheids-cultuur is in veel domeinen van de samenleving vooralsnog tamelijk gering. Bovendien verandert ook de dominante cultuur in de ontvangende samenleving aanhoudend. In dat verband is het relevant op het werk van de Poolse socioloog Zygmunt Bauman (2006) te wijzen, die de moderne samenleving ziet als een vloeibare samenleving waarin niets meer duurzaam lijkt en alles voortdurend aan verandering onderhevig is.

Afbeelding 1.3 Een vorm van opgelegde acculturatie: de inburgeringsplicht

1.3 Waarom aandacht voor culturele verschillen?

‘The fact that a significant portion of psychological research is conducted with college sophomores only, explains one of the greatest hazards of basing much of what we know about human processes on a sample not representative of the larger population.’
(Sears, 1985)

‘In contemporary society, most of the population is not white and middle class. Neither should the subject populations in the journals of our discipline continue to be so disproportionately defined.’
(Graham, 1992)

We weten nu wat cultuur is en wie ‘cultureel anderen’ zijn. De cruciale vraag is natuurlijk: waarom is cultuur nu zo belangrijk, waarom is dit boek eigenlijk nodig?

In vooraanstaande internationale wetenschappelijke tijdschriften publiceren gedragswetenschappers als vanzelfsprekend algemene aannames en ‘evidentie’ over menselijk gedrag op basis van steekproeven die volledig uit westerse subjecten bestaan. Dat wil zeggen louter uit mensen die komen uit ‘Western, Educated, Industrialized, Rich, and Democratic’, ofwel *WEIRD*, samenlevingen (Henrich et al., 2010).

Onderzoekers veronderstellen daarbij, veelal impliciet, dat er weinig variatie in de menselijke bevolking bestaat en dat de gehanteerde steekproeven net zo representatief zijn als die uit welke andere populatie dan ook. Zijn deze veronderstellingen gerechtvaardigd? Een literatuuroverzicht op basis van vergelijkende gegevensbestanden van de gedragswetenschappen (binnen fundamentele domeinen van de psychologie zoals visuele waarneming, eerlijkheid/billijkheid, samenwerking, ruimtelijk redeneren, categoriseren, moreel redeneren, zelfconcepten, motivatie, en de erfelijkheid van IQ; Henrich et al., 2010) laat zien dat er substantiële verschillen bestaan in de wereldbevolking – en dat de proefpersonen uit de *WEIRD*-populaties juist bijzonder ‘afwijkend’ zijn vergeleken met de rest van de menselijke soort. Leden van de *WEIRD*-groep, zelfs jonge kinderen, blijken het minst representatief te zijn wanneer men generaliseert naar de menselijke soort. Er zijn dus geen valide a-priori-redenen om aan te nemen dat een bepaald gedragsfenomeen universeel is als deze aanname slechts is gebaseerd op gegevensverzameling van één enkele subpopulatie.

Gelukkig wordt dat steeds meer erkend binnen de psychologie zelf. Drie belangrijke fenomenen hebben ervoor gezorgd dat het voor psychologen steeds moeilijker is geworden om de sociaal-culturele factor te negeren: *geringe representativiteit, toename migratie en opkomst globalisering*.

Naar een representatieve psychologie

Het aandeel vertegenwoordigers van etnische minderheden in de psychologie bleef lange tijd achter bij hun aandeel in de samenleving als geheel. In de jaren zestig zorgde deze ondervertegenwoordiging in de beroepsgroep van psychologen alsook in de deelname aan psychologisch onderzoek, voor aanzienlijke commotie binnen de American Psychological Association (APA). In 1968 werd de protestbeweging ABP (Association of Black Psychologists) opgericht. In 1970 verscheen een belangrijk artikel van de hand van een zwarte psycholoog genaamd – zoals het toeval het wilde – Joseph White. Onder de titel *Towards a Black Psychology* stelde hij dat traditionele psychologische theorieën niet in staat waren inzicht te verschaffen in de leefwereld van Afro-Amerikanen. Hierdoor werd deze bevolkingsgroep neergezet als ‘afwijkend’ of ‘inferieur’. White pleitte voor erkenning van de eigen kenmerken van de Afro-Amerikaanse cultuur, zoals een collectivistische in plaats van een individualistische mentaliteit, respect voor ouderen, spiritualiteit, een orale traditie en een ander tijdsbesef

(Teachers College News, 2003). De gevestigde orde bleek niet ongevoelig te zijn voor de acties en argumenten van de ABP. In 1970 werd Kenneth Clarke verkozen tot eerste zwarte president van de APA. Ook werd geijverd voor een 'black' of 'Asian' psychologie, of een meer algemene 'ethnic psychology'. Een van de producten van deze ontwikkeling betrof het boek *Even the Rat Was White. A Historical View of Psychology* (Guthrie, 1976). Hierin werd de systematische verwaarlozing van de bijdrage van Afro-Amerikaanse proefpersonen in kaart gebracht. Inmiddels wordt er bijna geen handboek op de Amerikaanse markt gebracht zonder dat er speciale aandacht wordt besteed aan etnische minderheden, hun situatie en hun cultuur. Helaas heeft dit materiaal vaak weinig betrekking op de situatie in andere landen, zoals Nederland, waar deze handboeken worden gebruikt.

Inmiddels zijn er ook in andere werelddelen onafhankelijke organisaties voor de psychologie ontstaan waarin de verschillen en overeenkomsten met de westerse psychologie aan de orde worden gesteld, zoals de Asian Psychological Association (sinds het begin van deze eeuw). Nederland heeft als enige land een woord uitgevonden voor de gedachte dat de inhoud van de zorg pas relevant is wanneer rekening gehouden wordt met de leefwijze, denkwijze en behoeften van andere dan de dominante groepen: 'interculturalisatie'. Een definitie hiervan werd al in 1989 door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid gegeven in het kader van een advies over de geestelijke gezondheidszorg (ggz): 'Interculturalisatie is een proces waarbij de inhoud en organisatie van de zorg wordt aangepast aan het multiculturele karakter van de bevolking. De hulpverlening dient met andere woorden in staat te zijn een adequaat en gelijkwaardig hulpaanbod te presenteren, ongeacht de etniciteit en culturele achtergrond van de cliënt' (WRR, 1989).

Opdracht 1.3

De Amerikaanse acteur Morgan Freeman zei ooit in een televisie-interview dat het onzinnig is om te spreken over 'blacks and whites'. Zo zou je alleen maar problemen creëren. Interviewer: 'how are you going to get rid of racism?' Freeman: 'stop talking about it. (...) stop calling me a black man'. Bespreek zijn stelling.

Toename migratie

In Europa vond de roep om meer aandacht voor etnische en culturele minderheden in de psychologie aanvankelijk weinig weerklank. De omvang en invloed van etnische minderheden in Europa was nog betrekkelijk klein. Pas in het laatste kwart van de twintigste eeuw gingen Europese landen echt serieus rekening houden met hun eigen etnische en culturele diversiteit, met name vanwege de toegenomen internationale migratie. Wereldwijd is de omvang van migratie in de afgelopen dertig jaar verdubbeld. Wat culturele en etnische diversiteit betreft is het vakgebied nog altijd niet representatief voor de moderne pluriforme samenleving. In de psychologie behoren onderzoekers, docenten, beroepsbeoefenaars, studenten en proefpersonen overwegend tot de autochtone culturele meerderheid.

Globalisering

Naast migratie is globalisering een factor die ertoe bijgedragen heeft dat de psychologie meer aandacht is gaan krijgen voor culturele diversiteit. Tot nu toe is voornamelijk gesproken over de westerse landen waarin de psychologie is ontstaan. ‘Het Westen’ omvat echter ‘slechts’ een zesde van de wereldbevolking. Zolang de psychologie zich tot de groep westerse landen beperkte, was er niets aan de hand. Maar toen het vakgebied zich over andere werelddelen verspreidde, werd het ‘westerse’ karakter ervan overduidelijk. Met de globalisering van de wereldeconomie worden in steeds meer landen universiteiten, klinieken en andere organisaties opgericht, waarin de psychologie een rol speelt. Maar al te vaak wordt hierbij geen aandacht besteed aan de verschillen tussen de sociale context van deze ‘nieuwe’ landen enerzijds en de westerse context waarin de psychologie zich ontwikkeld heeft anderzijds. De nieuwe gebruikers van de psychologie ervaren een gebrek aan relevantie en aansluiting.

In de geneeskunde heeft men al veel langer ervaring met de gevolgen van mondialisering dan in de psychologie. In 1948 werd de World Health Organization (WHO) opgericht, met als doelstelling de gezondheidstoestand van mensen in alle landen in kaart te brengen en te verbeteren. Aanvankelijk ging deze organisatie ervan uit dat ‘betere zorg’ altijd ‘westerse zorg’ betekende: de theoretische modellen en de zorgsystemen die in westerse samenlevingen ontwikkeld waren, zouden voor alle bevolkingen optimaal zijn. Men ging er immers van uit dat de mens en zijn ziektes universeel waren. Langzamerhand – vooral onder invloed van de medische antropologie – werd deze universalistische, westers gecentreerde benadering herzien: er kwam meer aandacht voor traditionele vormen van zorgverlening en voor culturele verschillen. De ‘transculturele psychiatrie’, waaraan de antropoloog en psychiater Arthur Kleinman een onmisbare bijdrage heeft geleverd, heeft veel gedaan om het traditionele ethnocentrisme van de psychiatrie te doorbreken (Kleinman & Cohen, 1997).

Afbeelding 1.4 Globalisering

Culturele diversiteit is niet meer weg te denken uit de praktijk van de psychologie. Maar de psychologie is niet alleen een *beroep*, zij is ook een *discipline*: binnen deze discipline, dat wil zeggen in het (universitair) onderwijs en onderzoek, is men zich minder bewust van de uitdaging van culturele diversiteit. Grofweg bestaan hierover drie opvattingen:

1. Er is geen probleem, want de psychologie gaat over universele verschijnselen. Volgens dit standpunt is het niet erg dat onderzoekers, docenten en proefpersonen overwegend tot de culturele meerderheid behoren, want mensen zijn toch overal gelijk. Dit is een cirkelredenering (want hoe kan men op basis van ervaringen met slechts één culturele groep weten dat mensen overal gelijk zijn?) die inmiddels empirisch onderuit gehaald is (zie het eerder besproken literatuuroverzicht van Henrich et al., 2010). Toch blijken veel psychologen impliciet dit standpunt aan te hangen. Weinigen blijken zich ervan bewust te zijn dat er veel cross-cultureel onderzoek bestaat dat twijfels oproept over de universaliteit van psychologische inzichten.
2. Er is wel werk aan de winkel, maar er is niets wat de psychologie niet aan kan met behulp van haar huidige repertoire aan theorieën, methoden en instrumenten. Dit is het standpunt van de meeste cross-culturele psychologen. Ondanks het feit dat de cross-culturele psychologie zelf het probleem van ethnocentrisme aan de orde heeft gesteld, blijven de meeste onderzoekers trouw aan de onderzoeksparadigma's die in de traditionele (westerse) psychologie zijn ontwikkeld. Het dilemma voor de cross-culturele psychologie is dat te grote afwijkingen van de criteria van de 'mainstream' ten koste zullen gaan van haar wetenschappelijke aanzien.
3. Om recht te doen aan diversiteit moet er een paradigmaverschuiving in de psychologie plaatsvinden (zie Ingleby, 2000). Er zou meer samenwerking moeten komen met andere disciplines, met name de culturele antropologie en de sociologie. Het is niet voldoende om een extra variabele ('cultuur') toe te voegen aan theorieën die het individu los zien van de sociale context.

Er moet meer aandacht komen voor theorieën waarin de sociale context een wezenlijk deel uitmaakt van de psyche.

Dit alles levert een interessant spanningsveld op, want de culturele diversiteit in Nederland en de rest van het Westen neemt gestaag toe. Ontwikkelingspsychologen, klinisch en gezondheidspsychologen, sociaal psychologen, personeelspsychologen, organisatiepsychologen en functieleerpsychologen die in de Randstad gaan werken, kunnen rekenen op een cliëntenbestand dat soms voor minstens de helft uit migranten en hun kinderen bestaat. Zij moeten zich realiseren dat hun theorieën en praktijken gebaseerd zijn op normen en waarden van hun eigen cultuur. Niet alleen op levensbeschouwelijk vlak, maar ook op allerlei andere gebieden kunnen deze botsen met de normen en waarden die in een andere culturele omgeving gelden.

De mondialisering blijft zich voortzetten, dit dwingt de psychologie steeds meer tot kritische reflectie op haar eigen culturele wortels. Die toegenomen aandacht voor de rol van cultuur leidt tot steeds meer erkenning van de bepalende invloed van cultuur op allerlei vormen van basaal gedrag, zoals gezichtsuitdrukkingen van emoties (zie Jack et al., 2012). Een fascinerende benadering is die van de *cultural neuroscience* (Armes & Fiske, 2010; Zhou & Cacioppo, 2010), een tak van wetenschap die de groeiende bewustwording weerspiegelt van het feit dat een volledig inzicht in de werking van de menselijke geest ('*human mind*'), begrip vereist van de vele wederkerige invloeden tussen het biologische en het socioculturele.

1.4 Hoe onderzoeken we de invloed van cultuur?

'Animals studied by Americans rush about frantically, with an incredible display of hustle and pep, and at last achieve the desired result by chance. Animals studied by Germans sit still and think, and at last evolve the solution out of their inner consciousness.'

(Bertrand Russell, 1927, p. 33)

Hoe valt de relatie tussen cultuur en individu psychologisch te onderzoeken? Nog niet zo lang geleden kenden de meeste sociaalwetenschappelijke disciplines een gescheiden ontwikkeling. Sociologie was gericht op complexe, westerse maatschappijen, de antropologie op zogenoemde 'primitieve' culturen, en de psychologie op het individu. De aandacht voor én het individu én de cultuur maakt het perspectief uit van dit boek, een terrein waar culturele antropologie en psychologie elkaar treffen. Daarom is het goed enkele woorden aan beide disciplines te wijden.

Culturele antropologie houdt zich bezig met de cultuur, met de verschillende levenswijzen en samenlevingsvormen in de wereld. Cultureel antropologen richten zich op het (sociale) gedrag in een specifieke socioculturele context. Hun doel is het begrijpen van één cultuur en haar bijzondere processen. Psychologen

richten zich op het individu, en vooral op processen en mechanismen in het individu: het waarnemen, het denken, het verklaren van iemands gedrag, het omgaan met spanningen. Antropologen veronachtzamen niet het individu, maar beschouwen het altijd in zijn sociale en culturele context. Ze stellen zich niet ten doel het individu te begrijpen, maar het gedrag als deel van een sociaal proces. Psychologen concentreren zich veeleer op processen die het individuele gedrag, ook in sociale situaties, veronderstellen te bepalen. Het bestudeerde gedrag is kleinschalig en wordt los van de maatschappelijke context onderzocht. Psychologie is van oudsher een wetenschap die in het laboratorium werd bedreven met behulp van experimenten. Vergeet niet dat het merendeel van het psychologisch onderzoek nog steeds is ‘designed, conducted, and interpreted as if culture did not matter’ (Segall, 1986, 524).

Wetenschappelijk onderzoek, dat wil zeggen betrouwbaar en valide onderzoek, is op het terrein van cultuur en psychologie bepaald niet eenvoudig. Ten eerste ligt voortdurend het gevaar van generalisatie op de loer. Denk aan de reacties van vrienden en bekenden nadat je uit een ver land bent teruggekomen. Iedereen vraagt ‘hoe waren die mensen daar?’ en ‘zijn ze anders?’ Je merkt dan hoe moeilijk het is verschillen en overeenkomsten adequaat te beschrijven en om clichés daarbij te vermijden. Je trapt al snel in de valkuil van generalisatie (bijvoorbeeld ‘Amerikanen zijn oppervlakkig’ of ‘Nederlanders zijn tolerant’), terwijl het vaak om relatieve verschillen gaat en de interindividuele verschillen bovendien erg groot kunnen zijn.

Voorts is het niet eenvoudig culturele processen te bestuderen. Ze zijn niet gemakkelijk te turven of op te tellen. Cultureel antropologen verzamelen hun gegevens door middel van veldwerk. Zij observeren, interviewen en participeren in de activiteiten van een cultuur. Zij hanteren een ‘emic’ (cultuurspecifieke) benadering. Deze staat tegenover de ‘etic’ (universalistische) benadering, die psychologen veelal hanteren (Triandis, 1994). Psychologen gebruiken experimenten, tests en gestandaardiseerde vragenlijsten. Deze benadering wordt doorgaans als ‘harder’ gezien.

Het is moeilijk goede en betrouwbare onderzoeksinstrumenten – tests, taken, interviews – te ontwerpen, omdat daar ondanks goede bedoelingen allerlei impliciete westerse waarden en verwachtingen in kunnen sluipen. Het is bijna onmogelijk een ‘cultuurvrije’ methode te ontwikkelen. Dit *methodische probleem* is een van de belangrijkste thema’s in de studie van cultuur en psychologie. Zo is alleen de onderzoekssituatie zelf vaak al typisch westers. Westerse mensen zijn meestal gemotiveerd om een test in te vullen en doen dat in principe zonder hulp van anderen. Voor een niet-westerling is dit bepaald niet vanzelfsprekend. Bovendien is het instrument meestal door een onderzoeker uit Europa of de Verenigde Staten geconstrueerd, zodat niet-westerlingen er moeite mee kunnen hebben, omdat zij niet vertrouwd zijn met gebruikte begrippen of objecten. Vice versa kan zo’n instrument voor een andere cultuur cruciale aspecten over het hoofd zien. Het is voor een onderzoeker zaak om zich tot het uiterste in te spannen de methodische problemen op te lossen vanwege de mogelijke consequenties van zijn bevindingen. Zo zijn uit de resultaten van

westers-georiënteerde IQ-tests die zijn afgenomen bij Afro-Amerikanen, vergaande conclusies getrokken (zie voor verdere uitwerking hoofdstuk 9).

Bij het toepassen van 'etics' in andere culturen worden nogal eens de eigen – westerse – concepten opgelegd. Om deze zogenoemde 'imposed etics' te vermijden, dient empirisch te worden nagegaan of de gebruikte concepten in de verschillende culturen wel dezelfde betekenis hebben (Segall et al., 1990). Het is daarom belangrijk om behalve kwantitatief onderzoek, ook kwalitatief, etnografisch onderzoek te verrichten. Pogingen om de brug tussen de kwantitatieve etic-benadering en de kwalitatieve emic-visie te dichtten, krijgen de laatste tijd een steeds prominentere positie in de wetenschap (zie Creswell, 2008; Hoffer & Knipscheer, 2008). Het is van belang een *best of both worlds* te realiseren – dit vergroot de externe validiteit (generaliseerbaarheid), en verfijnt en bevordert het inzicht in de bestudeerde verschijnselen.

We wijzen er nogmaals met nadruk op dat de onderzoeksmethodiek in een vaak griezelig hoge mate de bevindingen van een studie bepaalt. Immers, het gevaar van ethnocentrisme – de leefgewoonten en ideeën van 'de ander' worden gezien vanuit de eigen opvattingen – ligt voortdurend op de loer. Dit geldt niet alleen voor de onderzoeker, maar evenzeer voor degenen die van de bevindingen gebruikmaken en in hun praktisch werk soortgelijke methoden toepassen. Overigens is dit ethnocentrisme van alle tijden en van alle streken. Voor de Chinezen was het tot ver in de negentiende eeuw een bizar en tegelijk komisch idee dat er buiten de grenzen van hun enorme beschaving nog andere beschaafde mensen zouden kunnen leven. In zijn klassieke boek *Het trieste der tropen* beschreef Lévi-Strauss

'hoe de Bororo, een volk bij wie hij enige tijd had doorgebracht, heftig huilden toen hij vertrok. De antropoloog was geroerd door deze genegenheid, maar besepte na enige tijd dat ze vooral voor hem weenden uit medelijden. Hij was gedwongen te vertrekken uit hun gemeenschap – de enige immers waarin het leven waard was geleefd te worden.'

(Kousbroek, 1987, 61-62)

1.5 Opzet van dit boek

In dit boek staan de volgende doelstellingen centraal:

1. *Het opsporen van psychologisch relevante verschillen en overeenkomsten* tussen mensen uit verschillende culturele groepen in Nederland.
2. *Het toetsen van de (al dan niet terechte) universaliteit van theorieën en bevindingen* uit de westerse psychologie.
3. *Het inzichtelijk maken van de determinanten* van de verschillen en overeenkomsten tussen mensen uit verschillende culturen.
4. *Het praktisch toepassen* van onderzoeksbevindingen in gezondheidszorg, onderwijs en organisatie.

In de volgende hoofdstukken vormen bovenstaande doelen de rode draad – zij worden besproken vanuit subdisciplines van de psychologie en geïllustreerd aan de hand van concrete gevallen. Hierbij worden de subdisciplines van de psychologie, te weten psychonomie, ontwikkelingspsychologie, sociale psychologie, organisatiepsychologie, gezondheidspsychologie en klinische psychologie, in afzonderlijke hoofdstukken behandeld. Daarnaast wordt expliciet stilgestaan bij een viertal belangwekkende thema's in intercultureel perspectief, te weten persoonlijkheid, seksualiteit, testdiagnostiek en de praktijk van de geestelijke gezondheidszorg.

In hoofdstuk 2 bespreken Frans Verstraten en Rolf Kleber vanuit de *psychologische functieleer* de invloed van cultuur op fenomenen als emotie, perceptie, cognitie en informatieverwerking. In hoofdstuk 3 behandelt Rolf Kleber de vraag of de *persoonlijkheid* verschillend is over de culturen heen; hij gaat daarbij in op historische onderzoeken en moderne inzichten. In hoofdstuk 4 schetsen Gonneke Stevens en Esmeé Verhulp een beeld van de stand van zaken rond cultuur en *ontwikkelingspsychologie* aan de hand van de al dan niet problematische ontwikkeling van jongeren. Agneta Fischer, Bertjan Doosje en Dianne van Hemert behandelen in hoofdstuk 5 de *sociale psychologie*. Zij schrijven over de onderlinge relaties tussen etnische groepen en etnische identiteit, sociale beïnvloeding, sociale categorisatie en de implicaties van het zelfbeeld. In hoofdstuk 6 gaat Martin Euwema in op de *organisatiepsychologie*. Het werken in multiculturele teams en de ontwikkelingsfasen en effectiviteit van dergelijke teams staan centraal. De *gezondheidspsychologie* is het onderwerp van hoofdstuk 7. Janneke van Mens-Verhulst en Marrie Bekker behandelen de invloed van cultuur op leefstijl, psychosociale stress, hulpzoekgedrag en gebruik van de gezondheidszorg. Vragen zijn onder meer hoe de communicatie tussen allochtone cliënten en autochtone artsen kan worden bevorderd en hoe de gezondheidszorg beter kan worden toegesneden op hulpvragen van mensen met een migratieachtergrond. Een specifiek punt van gezondheid betreft *seksualiteit*. Adriaan Schouten, Murat Duman en Jeroen Knipscheer belichten in hoofdstuk 8 etnische verschillen in seksueel gedrag en seksuele problematiek en gaan nader in op enkele specifieke thema's zoals seksueel geweld, vrouwenbesnijdenis en homoseksualiteit. Een volgend belangrijk punt is de mate van vaststelling van problemen voor beroepsmatig functioneren en adequate hulpverlening. Fons van de Vijver behandelt in hoofdstuk 9 de rol van cultuur in relatie tot *diagnostiek en testgebruik*. Hij gaat in op valkuilen, bespreekt belangrijke aandachtspunten en biedt praktisch toepasbare handreikingen voor een cultuursensitieve wijze van testgebruik en diagnostiek. Jeroen Knipscheer, Trudy Mooren en Adnan Kurt gaan in hoofdstuk 10 in op de gevolgen van culturele diversiteit voor de praktijk van de *klinische psychologie*. Zij bieden een overzicht van de verschillende facetten van hulpverlening aan niet-westerse migranten binnen de geestelijke gezondheidszorg. In hoofdstuk 11 ten slotte bespreken Jeroen Knipscheer, Annelieke Drogendijk en Samrad Ghane wat ervoor nodig is om psychotherapeutische behandelingen in de geestelijke gezondheidszorg